धर्मशास्त्र

अ.ते. [illegible]

शूलपाणि — प्रायश्चित्तविवेक

३२८ पृ: ८४

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

अंक २

"Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(२)

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥नित्यश्चान्यादितस्वधर्माचरणानुष्ठानहीनात्मानांतत्रच्छेदनिषि
द्धकर्मनिचयानुष्ठाननिष्ठावतां।लोकानांकलिकालरूपकलुषध्वंसार्थमेषोधुना।प्रायश्चित्तविवेकम
त्रविदधेश्रीशूलपाणिःसुधीः॥१॥अथप्रायश्चित्तानिरुक्तं।तत्रांगिराः।प्रायोनामतपःप्रोक्तंचि
त्तंनिश्चयमुच्यते।तपोनिश्चयसंयुक्तंप्रायश्चित्तमितिस्मृतं।निश्चयसंयुक्तंपापक्षयसाधनत्वेन
॥१॥ निश्चितमित्यर्थः॥तथाहारीतः।प्रयतत्वा[illegible]चितमशुभंनाशयतीतिप्रायश्चित्तं।एतेनपापक्ष
येमात्रसाधनंकर्मप्रायश्चित्तमितिप्राय[illegible]लक्षणं॥मात्रशब्दाच्चुल्लापुरुषाश्वमेधादिव्यावृत्त्य
र्थंननुकिंपापस्यलक्षणं।उच्यते।चोदनाल[illegible]र्थोधर्मइत्यस्मिन्सूत्रेवैदिकप्रतिपाद्योर्थोधि
र्मइतितस्मिन्सूत्रेवैदिकप्रतिपाद्योर्थोधर्म[illegible]नेनधर्मलक्षणं।कुर्वतासूत्रकारेणजैमिनिनावै
दिकप्रतिपाद्योनर्थोधर्मइत्यधर्मलक्षणंसूचितं।अनर्थश्चानिष्टसाधनं।तथाचोक्तंभाष्यकृ
ताकर्थोयो।भ्युदयायकोनर्थोयोवाभ्युदयायेति।ननुपापसत्त्वायांकिंप्रमाणं।ननावद्धदःतस्य
कार्यैकार्यत्वेनतेवाप्रामाण्यात्।नचदुरितापूर्वकार्यकार्याच्चिन्तवा।नचनित्यकर्माकरणस्यानि

(2A)

विहिताचरणस्य च वेदोक्तस्य अभ्युदयसाधनत्वानुपपत्त्याकल्प्यं। तस्य तथात्वे विधिशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चा
वगंतुमशक्यत्वात्। उच्यते। यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयात्पादिति श्रुतौ लिङ्द्वयश्रवणे नरकयोरपि
तथोनयोः साध्यसाधनभावो न गम्यते। हेतुहेतुमतोर्लिङिति स्मरणादिति। यथोक्तं प्रैस्वाधिकरणे।
तथा चापि क्वचित् नित्यं नम्यात्क्वचित्तृतीयपाते गम्यते। यथा याज्ञवल्क्यः। विहितस्याननुष्ठानान्नि
दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति। मनुः। शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावर
तां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातितां। तथा इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्त
था। प्राप्नुवंति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययं। तथा विष्णुपुराणे। नरकं कर्मणां लोपादेवमाहुर्मनी
षिणः। तथा यमः। सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः [illegible] स्तेयकृन्नरः। पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुत
ल्पगः। एते पतंति सर्वेषु नरकेषु न संशयः। अत्र ते सुरापाद्याः पतंतीति सुरापादीनां पतनकर्तृ
त्वावगतेः। कर्तृत्वं च साधनविशेषः। अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसंबंधिवि
शेषणस्य सुरापानादेः सति संभवे पतनसाधनत्वमवगम्यते। सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनाल
भेतेतिवत्। एवं चारिद्रस्तत्र निस्सा प्राप्नोति इत्यादावपि नरकसाधनत्वस्य कार्यान्वयाभावात्कथं

... Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai ...

शब्दादवगतिरितिचेत्। शंयुवद्विशेषणानयेतिक्रमः। यथायातनासाधनादवगोरणान्निवर्त्तेतयामिति
(3) विधिः। तथानरकसाधनात्सुरापानादेन्निवर्त्तेति॥ नित्येपियस्याकरणेप्रत्यवायस्तस्यैनकर्मणि
प्रवर्त्तेतिविध्युंगीकारात्। अथवा। यत्नयसाधनंतदवश्यन्नूनस्तत्परिहारसाधनामिति। लोकादवग
॥२॥ नत्वात्। अर्थात्। प्रत्यवायपरिहारस्योपास्थितस्य दर्तेर्थिनो अधिकारात्। नित्येनिषेधेपि। नचहर
रहः संध्यामुपासीतेत्यादेर्जीवनस्यसंध्योपासन व्याप्यवगमात्। जीवनवतोअधिकारात्। नकं
लंजं भक्षयेदित्यादौनिवृत्तिस्वभावलब्धप्र[illegible]धिकारे विशेषणे। तथाचोक्तं। मनसापिप्रवृत्त
स्यापन्नचेष्टावतोपिवा। यदनागतभावस्य [illegible]निवर्त्तनामिति। अतः कथं प्रत्यवायपरिहारा
र्थिनोअधिकारइति। उच्यते। प्रत्यवायप[illegible]स्याप्युपास्थितत्वाज्जातेष्टिवत्संवलितोधिका ॥२॥
रएव भविष्यति। तथाचव्याख्यातः। क्षयंकोवि[illegible]नस्यद्रिनस्यमेवघ्नते। अनुत्पन्नंतथैवान्ये
प्रत्यवायस्यमन्वते। नित्यक्रियांतथैवान्येअनुषंगफलांश्रुतिं। अनुत्पत्तिमित्यनेनप्रत्यवा
यपरिहारफलमित्युक्तं। अथवा। प्रायश्चित्तविधिषुरात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकपापक्षयार्थि
नोअधिकारात्। तद्यथाब्याप्रमाणितिष्ठत्सर्वपापंव्यपोहति। प्राणंचेत्पुरुषः कृत्वाकन्याप्रमाभि
तरवविधयः पापसत्तां बोधयंति। तथाचांगिराः। उद्यन्तमस्तंयद्देथादित्यस्तमः सर्वंव्यपोहति॥७

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(3A)

पद्यते। मुच्यते पातकैः सर्वैर्महद्भिरिव चंद्रमाः। कल्याणं प्राय। श्चित्तं। यमः। तपसो नो विशुध्यंति कर्मणां
वापरिक्षयात्। तस्मात्कर्तव्यमेतेस्कन्प्रायश्चित्तं विशुद्धये। कर्मणां भोगेन परिक्षय॥ दित्यर्थः। अप
रं स्मृत्यंतरं ज्ञेयमिति। ननु। किं पापोत्कारणं। उच्यते॥ विहिताकरणं निषिद्धाचरणं च पापकरणं॥ तदाह
मनुः। अकुर्वन्विहितं कर्म निंदितं च समाचरन्। प्रसज्जंश्चेंद्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः। प्रायश्चि
त्तादेनाशापनेन पापसंगं प्रतिपादयति। याज्ञवल्क्यः। विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात्
अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति। ननु इंद्रियार्थप्रसंगस्य कथं पृथगुपन्यासः। इंद्रियार्थेषु स
र्वेषु न प्रसज्जेत कामतः इत्यनेन मनुना निषिद्धत्वं। इंद्रियार्थप्रसंग। भ्यासेन पापाधिक्यो
र्थमिदमिति कल्पतरुः। तदसत्। अभ्यासस्य पतत्। नथाप्येपिता। अज्ञानाद्यदि वा ज्ञा
नात्कृत्वा कर्म विगर्हितं। तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेदित्यनेन मनुवचनेन पौनःपुन्यस्या
पत्तेः। उच्यते। इंद्रियार्थप्रसंगेनात्र स्वकार्यं तयादंशाभिदर्शापेललक्षेते। तयोरपि पापोत्पादक
प्रतिपादनार्थमिदं। यमापेठीनासिः। अनन्तमश्नि शिष्यमानः कृच्छ्रं मासं समाचरेत्। पातकेषु द्वि
मासं कृच्छ्रमिति। तथा मनुः। श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च। नराश्वोष्ट्रवराहैश्च
प्राणायामेन शुध्यति। न च दंशाभिशापौ निषिद्धौ तथा रागतः प्रवृत्त्यभावेन निषेधानुपप

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule

(५) त्तेः। दृश्यमानानिराप्यमानयोश्च तत्कर्मत्वेनाकर्तृत्वात्। न च तौ शुनादिवत्पूर्वोत्पन्नदुरितस्य
चक्रीपापोत्पादकप्रकरणे पाठात्। शुनादीनां तु ज्योतिरागमे स्वचकप्रकरणे पाठात्। अथ द्वि
पार्थप्रसंगं विनापि दर्शात्। शिरापोद्दृष्यते यथा भार्मार्दवं मंशिडव्यचौरा। शिरा पापरूपं श्वत्वेऽपि निपा
तनं। तथा लसंख्यकृत्तराक्षिनूस्यापि परीक्षितस्य तत्सके पाभक्षणामतः कथं तत्कार्यत्वमि
॥३॥ ति। न त्वयोरपि सर्वकर्तृत्वे द्विपार्थप्रसंगजनितमा … नि … पापोत्पन्नत्वात्। अतनास्त्रिविधं पापकरणं।
एतेन यद्दृष्टेन मेनोक्तं परीक्ष्यस्यास्ति पापास्मृति … यलवनमिति द्वैविध्यं। तत्पापिकत्वेनानुरू
त्येनेन ब्राह्मणादि चांडालांतानां सर्वेषां … चेति। आस्ति च चांडालादीनामपि विधिनि
षेधश्च। यथाहवत्तः। स्वजातिशौचनं सर्वसा … हितिक्षाव्यवहारशुद्धिरपरायमानं स्वजन्य ॥३॥
पोषणं। प्रधानकर्मपरिवर्जनमिति चांडालस्य धर्मः। तथा मनुः। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागो
नुपस्कृतः। स्त्रीबालाद्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणं। अतो वेदार्थव्यवहारिणामेव प्रायश्चि
त्तीयतान चांडालादीनामिति निरस्तमयुक्तं। अथ पापकर्मफलं निर्दिशति। तत्र मनुः। शुभाशुभफलं
कर्म मनोवाग्देहसंभवं। कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः। मानसं मनसैवायमुप
भुंक्ते शुभाशुभं। वाचा वाचाकृतं कर्म कायेनैव तु कायिकं। गतिदेहस्याप्तिः। हारीतः। यस्मिन

(५ A)

यास्मिन्वयसि करोति करोति शुभाशुभं । तस्मिंस्तस्मिन्वयसि शरीरवान्विकमात्तत्साप्नो
प्नोति । याज्ञवल्क्यः । अनंताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणां । रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु
देहिनां । विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते । इह वामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनं । रूपा
णी अंधकुब्जादीनि । प्रयोजनं प्रयोजकं । अशुभकर्मणां दुर्निमित्तं यथा तिर्यगाक्रमणमुक्ता विष्णु
धर्मोत्तरे । तल्लक्षणादेवत्यक्त्वा निजशरीरमातिवाहिकं । ऊर्ध्वं व्रजंति भूतानि त्रीणि तस्मात्तस्य विग्रहात् ।
तथा ध्मानिवादिकसंज्ञोसौ देहो भवति [illegible] । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित् ।
तथा प्रेतपिंडैस्तु नो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव [illegible] देहमिति प्रोक्तं क्रमादेव द्विजेन संशयः । प्रेतपिंडा
न दीयंते यस्य तस्य विमोक्षणं । श्मशानिके [illegible] भूतैर्नैव कल्पं नैव विघ्नते । तत्रास्य यातनाच्य
घोरा त्रीनवानानपोड्वा । ततः सपिंडी [illegible] बांधवैः सकृतेन नरः । पूर्णे संवत्सरे देहमतोन्यं प्र
तिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा । तल्लक्षणात्तल्लक्षणादित्यर्थः । येन शरीरा
न्भूर्वेदेहरूपं मर्त्यं न गतिमन् । यथा मार्कंडेयपुराणे । वायुग्रस्तोरि नरूपं देहमन्यत्प्रपद्यते ।
न कर्मयोजनार्थेन मातापितृसंभवं । तत्प्रमाणवयोवस्थासंस्थानं प्राग्भवे यथा । कर्मानुरूपं
तत्कालेन तत्तत्रकानन्नुभूयति तिर्यगादि शरीरं प्राप्य पापकर्मशेषमात्र तत्क्षीणोपेतमनुष्यरा

(5)

शीरं प्राप्नोति । यथा विष्णुः । अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वं उत्तीर्णानां मानुष्यलक्षणानि
भवंति । कुष्ठी निमारकौ ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदंतकः । सुवर्णापहारी कुनखी गुरुतल्प
गो दुश्चर्मेत्यादि । तथा मनुः । एवं कर्मविशेषेण जायंते सद्विगर्हिताः । जडमूकांधबाधिराविकृता
।१४। तयस्तथा । तथा मनुः । सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदंततां । ब्रह्महा यक्ष्मरोगित्वं दौश्चर्म्यं
गुरुतल्पगः । तत्र मनुः । तामिस्रमंधतामिस्रं महारौरवरौरवौ । नरकं कालसूत्रं च महानर
+अथ नरकाः ।। कमेव च । संजीवनं महावी [illegible] पनं संप्रतापनं । संघातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमू
त्तिकां । लोहशंकुमृजीषं च पंथानं शाल्मलीं [illegible] ः । असिपत्रवनं चैव लोहदारुकमेव चोयाली
ति सर्वं वचनमनुप्रवर्त्तते । तामिस्रो अंधका[illegible] अंधतामिस्रो निविडांधकारः । महारौरवरौरवौ ।।४।।
तप्तभूमिवर्मवह्न्यात्मकौ । कालसूत्रं कु[illegible] स्य सूत्रच्छेदनरूपं । महानरको यत्र महती सर्वस्य
कारपीडा । संजीवनं यत्र संजीव्य पुनर्व्यापाद्यते । महावीची यत्र महाकल्लोले नीयते । तपनो
अग्न्यादिदाहात्मकः । संप्रतापनं कुंभीपाकः । संघातोऽल्पतरसंकटदेशे बहूनामवस्थानं । काको
लः काकैर्भक्ष्यते यत्र । कुड्मलं रज्जुभिः संपीडनं । प्रतिमृत्तिका यत्र पुरीषादिनं मृत्तिका लो
हशंकुः सूचीभेदनं । ऋजीषं पिष्टपचनं प्रक्षेपो यत्र । पथा यत्रारोध्यते । शाल्मलं यत्र शाल्म

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yeshwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(5A)

लिकूटैकेक्कश्चतेनदीयत्रनयावाक्रीयतेवैतरण्यादिका।यथाहजामदग्निः।नदीवैतरणीनाम
दुर्गंधारुधिराव[ह]।छुरस्त्रोतोयामहावेगा।आलिकेचानरंगिणी।आलिपत्रवनंयत्रपत्रैर्वध्यावि
दीयते।लोहचारकोयत्रनिगडैर्बंधः।लोहदारकइतिवापाठः।नवदाचक्रस्वार्थः।अन्येच
नरकामार्कंडेयपुराणादिषुद्रष्टव्याः॥ ॥अथप्रायश्चित्तानुष्ठाननिर्णयः॥ ॥तत्रगौतमः।
अथखल्वयंपुरुषोयाप्येनकर्मणालिप्यते।नचैतद्याज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवद
नंशिष्टस्याक्रियाप्रतिषिद्धसेवनमिति।तत्रप्रायश्चित्तंकुर्यान्नकुर्यादितिमीमांसन्ते।नकुर्या
दित्याहुः।नहिकर्मक्षीयते।कुर्यादित्यपरे।पुनस्तोमेनेष्ट्वापुनःसवनमायातीतिविज्ञाय
ते।व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वातरतिसर्वंपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यां।योश्वमेधेनयजते।अग्निष्टु
ताभिशस्यमानंयाजयेदिति।वाच्य[illegible]यीयेन।नकुर्यादित्याहुरित्यनेनपूर्वपक्षोद
र्शितः।अत्रहेतुः।नहिकर्मक्षीयते।भोगमंतरेणाकर्मक्षयाभावादित्यर्थः।कुर्यादित्यपरेइ
त्यनेनैवसिद्धांतोदर्शितः।पुनस्तोमादीनांश्रुतौदर्शनादितिहेतुः।एतेनविचार्यप्रायश्चित्त
मनुष्ठेयमितिनिर्णीतं।तथाचहारीतः।क्षारायस्वेददंडनिर्णोदनलक्षालनादिभिर्वासां
सियथाशुध्यंति।एवंतपोयज्ञदानव्रतैःपापकृतःशुद्धिमुपयाति।आधाम्यमानाश्चधात

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai.

(6) वेंद्रियदोषेभ्यस्तस्मादित्थं भास्त्रेहलोभाद्भयाद्वा प्रमादाद्दुष्कृतं कृत्वा सयत्नोन्नमाचरमेत्।
मनुः। चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। तथा। तत्पापफलान्यभिधायाह मनुः शौरबलि
रविनो। तस्मात्कर्तव्यमेवेह प्रायश्चित्तं विशुद्धये। भविष्यपुराणे। व्यतिक्रमाद्यथा पुत्रदा
॥२१॥ रोत्पत्तिर्भवेदिह। प्रायश्चित्तात्तथैवेह दोषक्षयस्यपरते श्रुतिः। अतो रात्रिसत्रन्यायादेवार्थ
वादिकपापक्षयकामिनां प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति विनिर्णीतं। यद्यपि पापक्षयकर्मनिमित्तवतो
धिकारमाह बृहस्पतिः। विहितस्याननुष्ठानात्प्रतिषिद्धस्य सेवनात्। प्रायश्चित्तं प्रक्रियते
तन्नैमित्तिकमुच्यते॥ इति। तथापि द्वयोरेव गम्यमानत्वाद्यज्ञातेऽपि न संवाल्लिनोऽधिकारः
अतएव जाबालः। काम्यानां स्वफलार्थं चरोऽपनालंबमिनच। अतः काम्यं नैमित्तिकं च प्राय ॥२॥
श्चित्तमिति स्थितिः। अथ कामाकामकृतविभागः। तत्र मनुः। अकामतः कृतं पापं प्रायश्चि
त्तं विदुर्बुधाः। कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्। अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन
शुध्यति। कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः। अकामत इति साधारणोऽयं निर्दे
शः। अकामत एव प्रायश्चित्तमिति पूर्वपक्षोऽपिता कामकारकृतेऽपीति सिद्धान्तो दर्शितः। हेतुमा
ह। श्रुतिनिदर्शनादिति। श्रुतिस्तु। इंद्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्य

(6A)

वदन्तोऽनुपाहन्निति। स प्रज्ञापतिमुपाधावत्तस्मा इंद्रो यो पहव्यमाप्यच्छादिति। अन्हीला निष्ठुराभ
त्रहीं अप्यबुद्धिपूर्वकं अन्योपनीन्तस्मादपितुं दत्तवतोऽप्रज्ञापतिरूपं च हव्यारव्यं कर्म प्राय श्चित्तं
दत्तवान् अतः कामकृते यथातिप्राय। श्चित्तमित्यर्थः। कामाकामकृते न प्राप्नोति। श्चित्तभेदमाह। काम
तइति विद्वाभ्यासः कामकृतस्य प्राय। श्चित्तापेक्षया लघु प्राय। श्चित्तोपलक्षणं। अन्येषामपि प्रा
नात्तथा निषेधः। प्राय। श्चित्तांतरे इत्यर्थः। ननु [illegible] मोहादिति मोहत्वावदेन देवेन्द्रबुद्धिपूर्वो व्यतिक्र
मः उच्यते पंडितैर्नित्य पुराणेऽशां [illegible] ति भविष्यत्पुराणवचनात्। ज्ञातु बुद्धिपूर्वो व्य
तिक्रमो मोह इति उक्तं न। तन्न। कामं न [illegible] ध्यादिव बुद्धेरौ भात्। उच्यते। मदस्य श्रोत्र
णी मोहात्कृच्छ्रं इत्यादौ मुहवैचित्य इति या [illegible] तुसारादज्ञानमात्रं मोहः। यत्र च कामन्त्र
याद्वास्मिन् तत्र भविष्यपुराणस्याकेनितं मोहराबोनग्राह्यः। किं नु धर्ममहत्त्वं बाहुः सच
धर्मबुद्धौ सत्यामप्यकर्त्तव्ये रागान् कर्त्तव्यभ्रमः। यथा व्यासः। मोहो धर्मविमूढत्वं मा
नकृत्रोऽभिमानिना। एवं च भविष्यपुराणीयबुद्धिवादोऽप्यधर्मज्ञानमेवाभिधत्ते। सत्य
धर्मज्ञाने पापगौरवार्थमिदं मोहादिति। याज्ञवल्क्यः। प्राय। श्चित्तैरपत्येनो यदज्ञानकृतं भ
वेत्। कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते। कामत इति अज्ञानकृतपाप। श्चित्ते न कामकृत

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(७)

पापगमो न भवति किंतु व्यवहार्यतामात्रं। ननु सति पापे कथं व्यवहार्यता। अत्राहि वचनात् अ-
यमभिप्रायः अर्ह प्रायश्चित्तानुष्ठानेनार्हपापक्षयात्। संभाषणास्पर्शनदर्शनिदर्शनादिके-
षु व्यवहारो दृष्टः। ननु भोजनपरिनयनादिव्यवहारोपि वचनादेव। यथा। कुनखित्वा-
दिसूचितमहापापसंज्ञा नैव व्यवहार्यतेति। अथवा अकामकृतेषु प्रायश्चित्तीकृतेषु स्पर्शोपायश्चि-
त्तेन कामतोपि पापक्षयो भवत्येव। किं तु व्यवहार्यत्वेन भवति पापाभावेपि वचनात्। यथा
मनुः। बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहंतॄंश्च स्त्रीहंतॄंश्च न संवसेदि-
ति। याज्ञवल्क्यः। शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नस-
हितानिमानिमान्। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचिदिति मनुवचनमहानकृतम-
हापापेवोढव्यमिति। नवेदवत्। सर्वत्र ... ध्रुवमनुष्यादिनिदर्शनादत्राव्यवहार्यता-
वचनं निदर्शनमित्याह। डिनकस्त। पापकर्मणा हि द्वयं जन्यते शरीरगतमस्पृश्यत्वं आ-
त्मगतं चापापतत्त्वस्पर्शनादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्वलक्षणं तेन। अकामनाकृतः केवलश-
रीरकृतदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते। जन्मांतरकृतेन दुरितस्यैवात्मनः शारीरांतरस्यैव

(7A)

वहाराधिकारित्वमात्मगतं च पापं भोगादेव क्षीयते। न च कामकृतेष्वाङ्कुरेकोक्तौ दर्शनादिति मनुवचनवि
रोधात्। उक्तश्रुति विरोधाच्च। ननु ज्ञानप्रतियोगितयाज्ञानरहितं वक्तव्यं कामतः इति कथमुच्यते। उच्यते। म
नयोर्व्यभिचारप्रतिदर्शनार्थमिदं। तथाहि। ज्ञानं स्वरूपं कामनां न व्यभिचरतीति कामनाद्वारेव ज्ञानस्य
प्रवृत्त्यंगत्वात्। न च बलात्कारकृते व्यभिचारः। तत्रापि ज्ञानस्याज्ञानसमानत्वात्। कामनापि ज्ञानका
रणिकाकर्यं ज्ञानं व्यभिचरिष्यति। न घ ज्ञानेन कामना भवति। अतएवैकं विज्ञानेनैकं चाकामनं स्मृतयो
निदर्शितं। ननु द्वयं अव्यभिचारादेवान्यतरस्योक्तत्। अतएव आंगिरसः। अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं
न कामतः। स्यात्त्वकामतः शुद्धिर्द्विगुणं बुद्धिपूर्वं कामतः कृतं पापं न कामकृते वोढव्यं। किंतु बुद्धिपू
र्वके तद्द्विगुणं कर्तव्यं। कृते। अत्र कामकृते बुद्धिपूर्वकं इत्या भेदं याति। उक्तं त्रिधा पापमु
त्पद्यते क्वचित् ज्ञानकामनाभ्यां क्वचित्केवलकामनया क्वचिज्ज्ञानकामनाव्यतिरेकेण। तथा
हि। ब्राह्मणो ज्ञानन्नेव कस्विद् इति। क्वचिच्छूद्रादिक्रमेण व्याप्तिमात्रे ज्ञानाद्वारं न व्यज्ञात्स्य परिज्ञाने हननं न
कामनया कृतं इति। क्वचित्प्रमादात्। ज्ञानकामनयोरभावेपि लक्ष्यहननार्थमिषुप्रक्षेपणे इति। तदसंगतं।
न कामनापूर्वकत्वं कामकृतत्वं। इषुप्रक्षेपकामनापूर्वकप्रवृत्तस्य प्रमादकृतेपि ब्रह्मवधे सत्त्वात्।

(४)

किंतु कामनाविषयत्वं तत्र विशेषणं न ज्ञानस्य संभवति। यत्र स्वद्रव्येण सामान्यरूपेण ज्ञानेन वा योव
धः न तत्र ब्रह्मवधस्य कामनाविषयत्वं जातिविशेषस्याज्ञानात् एवमन्यजातीयवधकामनायामपि
अतो यस्य कर्मविशेषस्य पापविशेषजनकत्वं तत्कामना तज्ज्ञानेन व्यभिचरत्येव। अतो द्विविधमे
॥७॥ तत्पापं कामकृतमकामकृतं चेति। एवमेव ज्ञानाज्ञानकृतमुच्यते। तथा च बृहस्पतिः। कामाकामकृतं
तु वपातकं द्विविधं स्मृतं। पुरुषापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता। हारीतः। मनसा संकल्पयति वाचा
ऽभिलपति कर्मणा चोपपादयति इति त्रिविधं कामकृतं तस्मात्कामकृते प्रायश्चित्तं कामकृतेप्येके। अ
कामतोपि प्रायश्चित्तमुद्दिष्टं न त्वकामकृते किंतु तदधिकमित्यर्थः। यत्रोद्यादिष्टमधिकमस्ति तत्र तदे
व कर्तव्यं। अनुपदेशे द्विगुणमङ्गिराः। स्यात्कामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं ह्यते प्रागुक्तं। एवं च ।७।
कामनकृतेन [illegible] अकामतो अनुपदेशे अ[illegible]नीयं। यत्र कामतो मरणमेवादिष्टमस्ति तत्र का
मकृतप्रायश्चित्तस्य द्वादशवार्षिकादेर्द्विगुणं मरणं सह विकल्पितं कर्तव्यं। यथा ब्रह्महत्यायां त
माभेधायां व्यासः। गत्वैतदेवकृत्वा तद्गुरुतल्पगमकामतः। कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते।
पापवत्सु ण्येपि द्विगुणमापस्तम्बः। तथा पुण्यक्रियासु चेति। अभ्यासे पापाधिक्यमाह देवलः॥

(8A)

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं सरेत्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति त्रि
गुणानि कृत्य तावत्परं। चतुर्थे सर्वमित्यापस्तंबवचनात्। अथ प्रायश्चित्तिनः। पर्षदुपस्थानं। तत्रांगि
राः। कृतेनानिःसंशये पापे न भुंजीतानुपस्थितः। भुंजानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन्। सचैलं वा
ग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं गतः। गात्रैश्च शिरसा
चैव न च किंचिदुदाहरेत्। उपस्थानं च ब्राह्मणान्वस्त्रादिना तोषयित्वा कार्यं। तोषयित्वा द्विजोत्त
मानिति देवलवचनात्। महत्सु पापेषु ब्राह्मणास्त्रिकस्तिते कार्यमित्याह देवलः। स्वयं वा ब्राह्मणोपि कृच्छ्रम
ल्पदोषे विधीयते। शातातपः ब्राह्मणाः ... परिरक्षते पर्षदं मेऽगिराः। एकविंशतिसंख्यातै
र्मीमांसान्यायपारगैः। वेदांगकुशलैरेव पर्षत्परिकल्पयेत्। चातुर्वैद्यो विकल्पी च अंगविद्धर्मपा
ठकः। त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा। पर्षद्बोधसभार्थे इति यादवः। चा
तुर्वैद्यं चतुर्वेदपारगः। विकल्पी ... सर्वधर्मज्ञः। धर्मपाठको धर्मशास्त्रज्ञः। मनुः। त्रैविद्यो हैतुक
स्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा। अंगिराः। येषां तु लघु
कार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा। महापातकयोग्येषु ज्ञानरोत्तमाः पर्षदेव। प्रशस्तानां धर्ममिदं। यो विद्वा

(९)

रेवनैरूपणं सवनिनावाऽऽरेवपरिषत् । दृष्टार्थत्वादेवनस्या: । यथायम: । एको द्वौ वा त्रयो वापि य

॥८१॥ द्ब्रूयुर्धर्मपाठकः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः । यद्वेद् दं तिनमोम्र ठामरवा धर्ममतादिद्द:न

तेषिंचानधाभ्र त्वात नव्नाधिगछति । व दूरा तो तप: । अनुवाधर्मशास्त्राणि प्राप्य । चैतं वदंति

ये प्रायश्चित्तं भवेन्न तस्त्वापं तेषु गच्छति ॥ अंगिरा: । आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि

ये द्विजाः । ज्ञानंतो न प्रयच्छंति ते पितद्दोषभागिन: । अन्नार्ति नेरनाद्र नेरप्रषे चैव संसारि । प्राय

श्चित्तं न वक्तव्यं ज्ञानाद्विरपिकल्मतः । तथा तोमार्गमाणास्य दत्त्रियादि प्रमाणाविते । अंत

राज्ञा ह्मणांकत्वा व्रतमेतत्समादिशेत् । अनुग्रहमनुग्रहमाद्र । हारीतः । यथावयो यथाकाले

यथाप्राणं च ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः । तथा तस्मात्कृच्छ्रमुख्यापरिहा ॥ ८१

दंवापिविधानत: । ताताबला बलं कार्यं प्रायश्चित्तं विकल्पयेत् । वयो बाल्यादि । कालो ग्रीष्मा

दि । यथाप्राणं अशक्त्यादि । पादं वेति नन्नतोन्यन्नमित्यर्थः । पराशर: । दुर्बले नुग्रहः कार्यस्त

थावैरा शुद्धयो: । ततोन्यथा स्तवेदोषस्तस्मान्नानुग्रहोभवेत् । स्नेहाद्वायदि कामान्मोहा

द्वाज्ञानतोपिवा । कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति । शातातपः । प्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चाद्दे

न१

(9A)

ग्राहः कार्य इत्याहांगिराः । कृत्वा सर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मकर्तृभिः । पश्चात्कार्यानुसारेण चात्यां कुर्युरनुग्र
हं । एकोनकुर्यादित्याह स एव । एकोनार्हति तत्कर्तुरनुवानोप्यनुग्रहं । धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रह
मिच्छुः । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च । व्यवेनः । बा
लस्त्रीवृद्धानां अर्धं प्रायश्चित्तं । आ षोडशाद्बालः । नवतेस्सप्तत्यूर्ध्वं स्थविरः । स्थविरोत्रात्यंतजीर्णो ग्राह्यः । न पा
लघुविच्छुः । स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः । पादवि
धिरयं ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षाधिकस्य बालस्य । यथाहांगिराः । ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षाधिकस्य
च । चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये । ततो न्यूनं तरस्यास्य नापराधो न पातकं । न चास्य राजदंडोस्ति
प्रायश्चित्तं न विद्यते । आदिपर्वणि । आचतुर्दशकाद्वर्षान्न भविष्यति पातकं । परतः कुर्वतामेवं दोष एव
भविष्यति । अत्यंतगुणवद्बालब्राह्मणविषयमिदं । तथा च विश्वामित्रः । जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बु
द्धिकृतं तथा । अनुबंधादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । प्रायश्चित्तदानफलमाहांगिराः । यत्कुणपमु
द्धृते विप्रे म्रियमाणे जलादिषु । तत्पुण्यं तारिते पापात्प्रायश्चित्तैः समानवद्भूति । अथ पापनिष्क्रमणादि ।

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(१०)

तत्र मनुः॥ ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च॥ पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥ आपदीत्यनेना
ध्यापनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तं॥ एतच्च हिंसाव्यतिरिक्तविषयं॥ हिंसायां तु दानमेव मुख्यमित्युक्तं॥ तथा
भविष्ये॥ हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्तितानां मनीषिभिः॥ प्रायश्चित्तकदंबानां दानं प्रथममुच्यते॥ तथा मनुः॥ दानेन व
धनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्॥ एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये॥ संवर्तः॥ हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव
च॥ नाशयंत्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ यमः॥ शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च॥ पापकृन्मुच्यते पापाद्दाने ॥गुर्वी॥
न दमनेन च॥ अंगिराः॥ दह्यमानोऽनुतापेन कृत्वा पापानि मानवः॥ शौचमानस्त्वहोरात्रं प्राणायामैश्च स पूयते॥ ध्याने
न सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणां॥ श्वपाकेष्वपि भुंजानो ध्यायी नैव तु लिप्यते॥ प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपैस्तथा
शुद्धिकामाः प्रमुच्यंते पातकेभ्यो हि सर्वशः॥ मनुः॥ कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥ नैवं कुर्यां पुनरिति नि
वृत्त्या पूयते नरः॥ भविष्यपुराणे॥ अपुनःकरणात्यागात् ख्यापनादनुचिंतनात्॥ व्यपैति महदप्येनः प्रायश्चित्तैर्न केव
लं॥ विष्णुपुराणे॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं॥ प्रातर्निशि
तथा संध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन्॥ नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः॥ तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषोत्

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai joint project

(10A)

ज्ञे॥ नयाति नरकं भुङ्क्ते संक्षीणाखिलपातकः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ सायं प्रातस्तथा कृत्वा वासुदेवस्य कीर्त्तनात्॥ सर्वपाप
विनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते॥ गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सदिस्थवः॥ नाशयंत्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ योग
याज्ञवल्क्यः॥ अगम्यागमनास्तेयात्पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्॥ रहस्याचरितात्पापात् मुच्यते स्नानमाचरन्॥ एभिर्व
चनैः ख्यापनानुतापतपोऽध्ययनप्राणायामध्यानहोमनारायणस्मरणकीर्त्तनस्नानादीनां पापशोधकत्वमुक्तं॥ ए
षु च यल्लघु तल्लघुनि पापे योज्यं॥ यद्गुरु तद्गुरूणि। त[illegible]नमः॥ हिरण्यगोवासोऽश्वो भूमिस्तिलका पतमन्नमिति देया
नि॥ एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्॥ एनसि [illegible] गुरूणि। लघुनि लघूनि विष्णुपुराणे॥ पापे गुरूणि गुरूणि स्व
ल्पान्यल्पे च तद्विदः॥ प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः [illegible] वायंभुवादयः॥ भविष्यपुराणे॥ एवं विषयभेदेन व्यवस्थाप्यानि
पुराणकृ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च॥ अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः॥ गुरूणामुपदे
शो हि निःप्रयोजनतां व्रजेत्॥ महाभारते॥ पापकोर्यशतं कृत्वा कृतं गंगाभिषेचनं॥ सर्वं दहति गंगांभस्तूलराशि
मिवानलः॥ कृत्वा पापमविज्ञानात् भ्रूणहत्यादिकं पुनः॥ निरस्यति महायज्ञैरथवा तीर्थचर्यया॥ एतेन गंगास्ना
नयज्ञतीर्थचर्याणां पापक्षयसाधनत्वमुक्तं॥ व्रतानि शुद्धिकरणान्याह विश्वामित्रः॥ कृच्छ्रचांद्रायणादीनि शुध्याम्यु

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com